

Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

О.І.Гуржій

ПРАВО В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (друга половина XVII—XVIII ст.)

Київ 1994

Гуржій Олександр Іванович — к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту історії України АН України.

У препринті йдеться про історичний розвиток і джерела правових норм в Українській козацькій державі другої половини XVII—XVIII ст.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, учнів середніх спеціальних учбових закладів, усіх, хто цікавиться питаннями правової культури України доби феодалізму.

Автори вміщених матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Р е д к о л е г і я : *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк*,
О.Б.Головко, *В.М.Даниленко*, *В.С.Коваль*, *О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *Н.А.Шин*, *І.С.Хміль*.

Літературний редактор *Л.О.Корнієнко*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

В. Бузішвілі

В. Погонова

ієгісію обов'язкове.

України АН України

§ 1

СУСПІЛЬНА ЗНАЧИМІСТЬ І ЕТИЧНА ЦІННІСТЬ ПРАВА (Замість передмови)

Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі у середині XVII ст. помітно змінила не лише форми місцевої судової практики, а й саму соціальну (кріпосницьку) суть права, обумовила його нові норми*. Насамперед це стосувалося земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування та ін. Разом з тим незмінним залишалося головне завдання права — регулювання взаємовідносин між окремими індивідами (чи цілими групами) суспільства шляхом встановлення відповідної системи правил поведінки. Особливо

* Тут ми не можемо повністю погодитись з концепцією проголошеною в 3-х томній "Истории государства и права Украинской ССР" (К., 1987. — Т. 1. — С. 143—144), що право в роки війни зазнало лише незначних змін, а тому зберегло феодально-кріпосницький характер. Адже відомо: більшість джерел права, які функціювали в Україні в період її перебування в складі Речі Посполитої, на визволених землях були скасовані (насамперед масою на увазі різні постанови королівської влади та сеймів, "Уставу на волоки", "Ординацію Війська Запорозького ресстробого" 1638 р. тощо). Певний час (навіть після війни) фактично не діяли (бо на них майже не посилались у судовій практиці) найбільш принципові положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. і "Порядку прав гражданських", де, зокрема, йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі "простими людьми", переходи в інші стани і т. п. Боротьба між "державцями" і "посполитими" за можливість вільних переходів затяглась на століття (юридично питання вирішилося тільки в 1783 р.). У ході війни було переглянуто (полегшено), а то й зовсім відмінено обсяг послушенства селян. Значно поширилося застосування звичаєвого права, яке цілком офіційно визнавалося гетьманським правлінням. Кардинально змінилася соціальна свідомість народних мас щодо найважливіших питань життя.

в цьому була зацікавлена козацька старшина — нова генерація українського “панства”. Вже на початковому етапі Визвольної війни (1648—1654) саме вона однією з перших порушила питання про більшу визначеність і сталість права на місцях. Проте тоді це робилося під виглядом відновлення “стародавніх прав і вольностей” [1]. В цих домаганнях їх підтримували гетьман і цар. Так, на прохання Б.Хмельницького і старшин Олексій Михайлович видав 27 березня 1654 р. жалувану грамоту, де між іншим велів “Их права и волности войсковіе, как издавна бывали при великих князех руских и при королех полских, что суживали и волности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те их войсковіе суди некто не уступался, но от своих би старшин судились, потвердити; и прежних би их прав, какови дани духовного и мирского чину людем от великих князей руских и от королей полских, ненарушить” [2].

З часом змінилися не лише умови життя і, відповідно, норми поведінки, а й сталася поступова трансформація у сприйнятті якпростим людом, так і органами державної та судової влади самого змісту “стародавніх прав і вольностей”. Особливо яскраво це виявилось на півдні України, куди більшість правових “традицій” у “чистому” чи дещо зміненому вигляді була привнесена в процесі заселення вихідцями інших регіонів країни (головним чином Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя і набагато менше — західноукраїнських земель). Зокрема, це стосується Катеринославського намісництва, створеного згідно з указом Катерини II від 30 березня 1783 р. Воно охоплювало досить значний простір: Бахмутський, Донецький, Єлисаветградський, Катеринославський, Костянтиноградський, Кременчуцький, Маріупольський, Новомосковський, Олександрівський, Олександрівський, Ольгопільський, Павлоградський, Полтавський, Слоб'янський і Херсонський повіти. В 1789 р. до нього було приєднано ще Градизький повіт Київського намісництва, а в 1792 р. — район між Південним Бугом і Дністром, що відійшов до Росії за Ясським мирним договором 1791 р. Відповідно до указів царя від 30 листопада 1796 р. і Сенату від 4 грудня того ж року, в яких йшлося про “відновлення” в Малій Росії “правління и судопроизводства сообразно тому как оно там сходственно правам и прежним обрядам существовало”, Катеринославське намісницьке правління 10 січня 1797 р. прийняло постанову щодо місцевого населення: всі судові справи повинні надалі розглядатися “по правам тамошним от предков наших утвержденным”. Однак безпосередньо із змісту документа

можна зрозуміти, що йдеться не про “стародавні часи”, скажімо, гетьманства Б.Хмельницького, а значно пізніші. Та інакше, мабуть, не могло й бути, бо ця територія заселялася (отже, і формувалося право) в основному в XVIII ст. Конкретно ж постановою передбачалося відновлення діяльності генерального та земських судів, установлювався порядок передачі судових справ по інстанціях тощо [3].

Отже, *de facto* такого роду законодавчі акти зовсім не означали повного повернення до “старих порядків”. Крім того гетьман, а за ним і цар нерідко “відновлювали” такі права, які дуже суперечили одне одному. Скажімо, юридичні норми, що діяли за руських князів, не в усьому збігалися з тими, які існували за польських королів, а останні, в свою чергу, не відповідали набутим у ході війни “войсковим и общенародним малоросійським и Войска Запорожского правам правам и вольностям”.

Такий стан речей можна спробувати пояснити кількома чинниками. По-перше, хоча в актах старшинської адміністрації чи рішеннях судових інстанцій при з'ясуванні якихось конкретних питань і застосовували терміни по “давніх”, “стародавніх”, “звиклих” правах, звичаях і т.д., але представники різних станів і соціальних груп вкладали в них неоднаковий смисл. Наприклад, українська шляхта і старшина під колишніми правами розуміли юридичний статус польських панів до 1648 р., що базувався головним чином на Литовському і Саксонському статутах, які, до речі, також не узгоджувалися між собою [4]. Посполиті й рядові козаки ототожнювали їх з нормами прав, котрі утвердилися на Запорожжі, в децю патріархальних общинах, на слободах. Вони заперечували кріпосницькі взаємовідносини між людьми і в більшості випадків спиралися не на писемні джерела, а встановлені й викарбовані часом звичаї.

По-друге, “новий порядок” не виробив відповідних власних прав. А життя вимагало цього, бо повністю змінилася політична влада і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні підпорядковувалися козацтву, яке в соціальному й економічному відношенні почало оформлятися як клас буржуазії (щоправда, перманентне втручання в цей процес російського уряду не дало повною мірою розвинути цю тенденцію). Ідеї військового стану поділяли найширші верстви України, оскільки на зміну вчорашнім польським “хлопам” прийшли відносно вільні виробники, а заможного пана заступив дрібний власник (володілець) землі. При цьому радикально настроєні окремі старшини, такі,

як полковники Д. Нечай та І. Богун, рішуче відстоювали “му-
жицькі” інтереси, спрямовані насамперед проти великого зем-
левласника. За тих умов Б. Хмельницький опинився на роздо-
ріжжі: з одного боку, він надавав значні пільги і маєтки своїм
прихильникам — шляхтичам, старшинам, духовенству, а з дру-
гого, не міг не рахуватися з вимогами мас і обмежував швидке
зростання латифундій. Така політика породжувала багато
невдоволених, яким гетьман, траплялось, власноручно стинав
голови [5].

Отже, в ході Визвольної війни в праві, яке об'єктивувалося
у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива
і керуюча сила, відбулася певна трансформація понять “спра-
ведливість”, “моральність”, “доброді” і т. д. Зокрема, повсталий
посполитий чи козак із зброєю в руках і караючий “діди́ча”
сприймався тоді більш природньо, ніж селянин, виконуючий
на свого державця “звикле послушення”. Досить типовим
явищем стали шлюби вільної людини з колишнім кріпаком чи
кріпачкою (раніше це призвело б до закріпачення першого).
Нові моральні поняття змушували і поводитись відповідно до
них, часто-густо вступаючи в конфлікт з загально визнаними
до 1648 р. переконаннями й діючим у той час законодавством.
Тому населенню країни доводилося визнавати обов'язковою одну
частину традиційних етично-правових норм, необхідних для
існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу скасо-
вувати, а третю надавати на індивідуальний розгляд. Ось чому
зв'язок правил поведінки з мораллю досить чітко простежувався
в реальному житті. Однак при цьому слід пам'ятати: юридичні
положення вироблялися конкретними особами або групами осіб,
котрі на той момент стояли біля керма влади, і їхня думка
могла (що досить часто траплялося) не збігатися з моральними
оцінками громадської більшості. А звідси впливало несприй-
няття основною масою жителів інтересів пануючої верхівки.
Незалежність (соціальна, економічна, моральна і т. д.) одного
стикалася з волею (свободою) інших. Проте право протягом
другої половини XVII—XVIII ст. зумовлювали не інтереси
(ідеали) того чи іншого класу-стану, а боротьба між ними за
засоби задоволення потреб, від результатів якої залежав розподіл
останніх і співвідношення великих груп людей.

Ап'орі можна припустити: протиріччя та зіткнення про-
тилежних думок і поглядів (старшини, шляхти, селян, рядового
козацтва і т. д.) врешті-решт мали б привести до певного
компромісного примирення. Однак цього не відбувається. За

доби пізнього феодалізму право не могло уникнути впливу (переваги) окремих політичних сил, а тому віднайти точку опори поза різних інтересів. Ця неузгодженість (нестійкість) випливала не з нетотожності індивідуального сприйняття таких понять як “добро” і “зло”, “справедливість” тощо, а із складності людської природи та умов співіснування. Щоправда, загальний розвиток культури (в тому числі й правової) нерідко приводив до взаємозалежності деяких “уподобань”, але не усував суперечностей взагалі. Навіть більше того: чим вище рівень загальної культури, тим глибшими й різноманітнішими вони виявляються (старого та нового, особи та державної влади і т. д.). Порівняємо для прикладу другу половину XVII і другу половину XVIII ст., коли стали вже цілком закономірними кріпосна залежність селянства, ліквідація козацтва як стану, перетворення старшини в дворянство. Змінилося співвідношення сил — еволюціонував і характер юридичних норм, які перетворились в “права і привілеї” небагатьох — панівної верхівки. Тому-то держава, як форма гетьманського (царського) правління, певною мірою не могла гарантувати функціонування права, відводила йому несамостійну, “прислужницьку” роль: інакше воно втратило б для верховної влади будь-який сенс.

Крім того, не можна не враховувати й того факту, що в “державницьких” селах і містечках, рідше — містах (це явище особливо починає поширюватися з першої чверті XVIII ст.) посполиті були “підсудними” в основному своєму можновладцю [6].

Говорячи про суспільну значимість і етичну цінність (як у позитивному, так і негативному плані) права, слід відзначити: для другої половини XVII ст. стало особливо помітним намагання старшинської адміністрації створити на міцній правовій основі розвинуту централізовану систему підпорядкування. Однак цьому перешкоджало кілька обставин: нестійка, часом навіть трагічна політична ситуація в Україні, відносно часта змінюваність (виборність) посадових осіб (у тому числі й самих гетьманів), а також дрібний землевласник (володілець) з його характерними індивідуалістичними тенденціями. Безпосередній виробник, прагнучи забезпечити, насамперед, власні інтереси, не був зацікавленим у підтримці централізованого державного ладу. Тому окремі економічні райони Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини мали схильність до власної політики (умовно можна хоча б виділити північні області, Київщину і т. д.). В другій половині XVIII ст. це також проявилось на території Південної України. Цілком ймовірно, що найвище керівництво

країни могло б поступово розв'язати цю проблему, проте утворення сильної національної влади не входило до планів ні Росії, ні Польщі, ні Туреччини, з якими особливо тісно співіснувала тоді Україна.

У зв'язку з цим деяка невпевненість (хиткість) державного устрою на Лівобережжі, Слобожанщині, а особливо на Правобережжі, очевидно, мала спричинити найбільш суворі покарання винних у різного роду правопорушеннях. І, дійсно, вони за звичкою інколи застосовувалися на зразок часів "польського панування" [7]. Однак "новий порядок" у більшості випадків зробив їх дещо м'якшими і поблажливими. Значною мірою це зумовлювалося дорожнечою робочих рук (у Визвольній війні загинули десятки тисяч людей) і порівняно великою вартістю грошей. Наприклад, день праці, житлове приміщення, траплялося, коштували всього кілька копійок. А надмірні смертні вироки та тілесні покарання (каліцтва) ставали занадто не вигідними для молоді Української держави. Ось чому за таких соціально-економічних умов будь-яка особа, крім "отъявнаго злодея", при порушенні норм поведінки могла сподіватися на полегкість. При цьому також відігравали неабияку роль висока релігійність, природня незлобність "малоросів" до тих хто скоїв злочин. Коли останні щиро каялись за учинене, то їх нерідко взагалі прощали. Гарантом подальшої належної поведінки порушників могла виступати громада, представники місцевого духовенства, інші члени суспільства. Траплялося, що якась особа (особи), захистивши і врятувавши злочинця від тяжкого покарання чи навіть смертної кари, забирала за це його до себе в "услужіння" на кілька років. Так робили, зокрема, монастирі, які користувалися неабияким впливом серед населення, правлячих і судових кіл [8].

Формування та поширення великої земельної власності й укрупнення господарств поступово змінювали не лише співвідношення класів у економічному відношенні, а й руйнували патріархальні традиції: покарання дедалі частіше відповідало утилітарним інтересам пануючих верств населення. Чим далі у часі від подій Визвольної війни, тим кара невійськових злочинців ставала все жорстокішою (особливо виразно це простежується, коли порівняти гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи). Відомий дослідник права і судочинства Орест Левицький зазначав, що в Україні у другій половині XVIII ст. правосуддя вже немилосердно вішало "розбійників" за ті провини, за які ще зовсім недавно відсікали тільки

руку, ногу, чи відрізали носа або вуха [9]. У наступний історичний період почали застосовуватися форми страти, поширені в Польщі й Росії.

§ 2

МІСЦЕ ЗВИЧАЇВ У СУДОЧИНСТВІ

Серед джерел праба середини XVII—XVIII ст. досить помітне місце належало звичаям. Вони виникали та формувалися в ході еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті “давні” норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Показовими у цьому відношенні були вже згадувані вище неписані “права і звичаї” Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, за якими, проте, регулювалось фактично все внутрішнє життя січовиків. Сукупність саме таких правил, обов'язкових до виконання нарівні з законом, і представляла собою звичаєве право. Його повнота перебувала в прямому взаємозв'язку з паралельно діючим законодавством у країні (чи окремому регіоні), що не встигало або не могло з різних причин на той час охопити ту чи іншу сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства відповідно звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалася сила закону.

Найдовше і в найбільш традиційній формі вони проіснували на Запорожжі, де населення дотримувалось “подлуг старожитних и старейших обычаев” [10]. Уся тамтешня військово-адміністративна система, а також суди спиралися на загально-вироблені норми звичаєвого права. Ними керувалися, починаючи від курінних отаманів і кінчаючи центральним військовим судом. Д.І.Яворницький, правда, з властивим йому деяким перебільшенням, зазначив, що писаних законів^{*} від запорозьців годі було й чекати у зв'язку з відносно нетривалою історією Січі й частими військовими походами, через які ті й не “встигали” займатися влаштуванням внутрішніх порядків [11]. Звичаєве, так би мовити, військово-права Запорожжя, безперечно, доповнювалося “прийшлими” елементами звичаєвих норм інших районів України і, в свою чергу, позначалося на них,

* Правда, під час проведення Других всеукраїнських історичних читань “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Черкаси, 1992) висловлювалась думка про існування писаних нормативних актів у “низовиків”, але документально вона не підтверджується.

впливаючи на соціальну свідомість трудящих Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Півдня і т. д.

Звичаєве право безпосередньо проявлялося у вчинках людей, в їх уявленнях про правду та справедливість, що панували серед даного населення й на певному етапі суспільного розвитку. Тому реакція на якісь явища і події в житті була лише показником власного бачення конкретної особи (осіб) і не могла сама по собі бути ґрунтом для нормування відносин. Звідси випливало: творцем звичаїв ставав у цілому “народ” (у вузькому розумінні слова), а не окремі особи, або ті численні його представники, які виражали “загальні” погляди. Разом з тим невірно думати, що звичаї виникали тільки в народі як єдиній стічній спільності. Вони могли формуватися і незалежно в різних регіонах, областях, місцевостях і т. п. країни, які мали свою своєрідну соціально-економічну і політичну структуру. При цьому повторюваність вчинків місцевих жителів створювала вже закономірність — звичку діяти відповідним чином при схожих обставинах, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку: в цьому випадку слід поводитись саме так, а не інакше. Серед таких звичаїв слід назвати в першу чергу: прилюдне вогіння злодія по поселенню з вкраденою річчю на шиї; сплату “перейму” (винагороди) хазяїном худоби, яка відбилася від гурту, особі, яка її спіймала, а потім повернула назад; виставляння позивачем “могаричу” свідкам — так зване “свідоче”; спалення жінки, звинуваченої в лихомо чаклунстві й т. д. [12]

Характерні приклади щодо вищесказаного можна навести, зокрема і в поземельних відносинах досліджуваного періоду. Коли в ході Визвольної війни середини XVII ст. у козацької старшини тільки-но почала зароджуватися велика земельна власність, деякі “нові пани” ще побоювались відверто набувати маєтки, вимагати виконання “послушенства” від посполитих. Гетьманські універсали і царські жалувані грамоти, які видавались їм на підтвердження прав володіння, траплялось, ховались подалі від людського ока: досить свіжою залишалася пам'ять про панування польських магнатів і шляхти. В 1657 р. представник гетьманського уряду (а пізніше гетьман Правобережної України) Павло Тетеря передав російському царю Олексію Михайловичу “чолобитні” родини Виговських з проханням пожалувати їх земельними угіддями в сусідніх районах Білорусії. На подив бояр з приводу того, що родині вже надано великі маєтки і завдяки їм “мочно жить без нужды”, Тетеря зауважив: Виговські землями фактично не користуються, бо, бояться розправи посполитих і

рядових козаків. Далі старшина просив сам факт пожалувань зберігати в таємниці, оскільки “только де в войске про то сведают, что он писарь с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маестности, и их де всех тотчас побьют...” [13]. Проте вже наприкінці XVII ст., а особливо у XVIII ст. придбання чи пожалування у власність сіл, містечок, і навіть цілих міст стало досить типовим явищем, тобто перетворилося у свого роду звичай. Так, у 1729 р., нікого не побоюючись, генеральний обозний Я. Ю. Лизогуб просив гетьмана Д. Апостола “по давньому обикновению” надати йому в Городницькій сотні Чернігівського полку, “по близу” себе, с. Куликівку і належний на нього документ [14]. Помітно змінилося і сприйняття населенням пожалування маестностей самого факту передачі їх у чийсь руки: тоді це робилося вже досить часто та повсюдно і, як правило, не призводило до гострих конфліктів. Надалі при спробі вироблення власного законодавства старшинська адміністрація ще не раз буде офіційно визнавати норми звичаєвого права і посилатися на них при розгляді справ про земельні стосунки, спадкування маєтків тощо. Так, у 1735 р. генеральний суддя І. Борозна в “Доношенні” на ім’я князя О. І. Шаховського (фактично правителя Лівобережної й Слобідської України), аналізуючи найголовніші положення Литовського Статуту, саксонського і магдебурзького права, посилався також на звичаї [15].

Як бачимо, протягом усього періоду пізнього феодалізму ні функціонування законодавства на українських землях, ні безпосередня діяльність судів були неспроможні припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно прямо суперечило основним напрямам політики як гетьманської влади, так і царського уряду. Це пояснювалося тим, що звичаєві норми поведінки проникли в сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав і обов’язків громадян на місцях і обов’язково враховувалися усіма без винятку кодифікаторами [16]. Так, у писаному, але остаточно не санкціонованому царським урядом зводі законів “Права, по

* Звичаєве право на українських землях санкціонувалося неоднаково. Державна влада їх не забороняла. В умовах перебування різних регіонів країни в кількох державних утвореннях (Річ Посполита, Російська держава і т.д.) це мало принципове значення, бо незалежно від політичної ситуації спільне у звичаях залишалось.

которым судится малороссийский народ” звичаї класифікувалися як одне з основних джерел тодішнього процесуального права. Зокрема, судді зобов'язувалися посилатись на них тоді, коли в прийнятому законодавстві чогось “не доставало” або “не находилось”. А “прибавить подлежало, то, в пользу оногo ж народа, в согласи и в пример тех же и других христианских прав, також древних добрых малороссийских обыкновений и порядков” [17]. У такому разі звичаї повинні були, як зазначають безпосередньо “Права...”, “закону божию, гражданским правам и чистой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо таковыя добріе обыкновения силу права имсют” [18].

У більш пізній час на звичаї посилався український правознавець Ф. Чуйкевич, який в 1750—1758 рр. проводив приватну кодифікацію права і упереджував досить відомий тоді збірник під назвою “Суд і розправа в правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиній короткій і ясній ексцерті для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана”. В ньому систематизовано головним чином правові норми, що закріплювали права можновладців на землю, угіддя, “послушенство” селян тощо на підставі польсько-литовських та російських законодавчих актів, але одночасно зроблено ексцерпт (витяг) з українських звичаєвих норм. Звичаєве право, яке існувало в Україні, використовували в своїй практичній діяльності царський сановник, член Генерального суду і Канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України О. А. Безбородько (при складанні в 1767 р. “Екстракту малоросійських прав”), урядовці Сенату (при розробці “Екстракту 1786 р.) і т. д. Наприклад, Безбородько, ознайомившись з козацьким судочинством, дійшов висновку: право козаків “судиться от старшин своих” за принципом “где три человека казаков, тогда два третьего судят”. А діялося те, на його думку, “по всем прежним правам и привилегиям” [19].

Схожі підходи знаходимо і в “Экстракте из указов, инструкций и учреждений...” 1786 р., де йдеться про юридичний статус шляхтичів, міщан, козаків, а також “прочие права”, за якими “малоросійські жители” судилися [20].

На Запорожжі кошовий суд—вища судова інстанція в межах регіону—при розгляді майже всіх питань виходив у оцінках з норм місцевого звичаєвого права і “здорового глузду”. Тут призначені судом вироки фактично не підлягали оскар-

женню і ніхто їх не міг скасувати чи замінити. Характерною рисою судочинства на Січі стало те, що судові рішення, особливо у формі найбільш суворих покарань, наприклад, “страсти на горло”, виконувалися досить швидко. Обумовлювалося це головним чином невідкладними вимогами військового стану, необхідністю терміново виступати в похід, а то й просто гарячністю та наполегливістю “козацького духу”. Особливо “не жалували низовики зрадників інтересів Війська Запорозького. Д. І. Яворницький з цього приводу зазначив: “Кріпкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, гвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилювання: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перשבивали руки або ноги і завдавали інші кари” [21].

У цьому зв’язку хотілося б навести досить цікавий приклад, хоча у моральному плані його не можна сприйняти однозначно. Так, у 1747 р. п’ять низовиків напали з метою пограбування на двох чумаків Івана Корнечка (Корнієнка) та Івана Лехнянка, що поверталися “с Крымской області” із сіллю на 8 возах і з 28 волами. Першого нападники вбили, а другого тільки побили, бо той зумів утекти. Трьох з п’яти запорожців незабаром піймали і привезли на Січ разом із забитим. Не чаючи часу скоївших страшний злочин “приговорсно било” кошовим отаманом Павлом Козолецьким і “тамошним товариществом... купно с мертвим телом схоронить в яму...” (покласти їх під труну). Однак вдова чумака — козачка з с. Лучок Полтавського полку, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік свого часу заборгував “некоторым кредиторам” 223 крб. 50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари, а вже потім покарати [22].

Певна жорстокість кримінально-правових норм звичаєвого права на Січі в цілому не відлякувала людей. Навпаки, їх побут і звичаї поширювалися на інші райони країни. Більшості громадськості імпонували козацька волелюбність і незалежність поглядів, ідея рівноправності всіх членів суспільства, лицарство і готовність до самопожертви на благо своєї батьківщини в боротьбі з іноземними поневолювачами. Крім того, нерідкими були і більш поблажливі вироки. Зокрема, іноді судові органи передавали злочинця на поруки “громаді”, часом він уникав суворого покарання, якщо “прилюдно” просив пробачення у

скривдженого і одержував його. А.О.Скальковський в одній із своїх праць з історії Нової Січі навів такий цікавий випадок. У 1767 р. за навмисне вбивство чоловіка мали засудити до страти. Проте козацький суд, враховуючи те, що той мав малолітніх дітей, наказав злочинця лише побити киями і відпустити "на прежнє жительство на покаяние". Як бачимо, суд поставився досить милостиво до скоєного злочин, проте не дозволив проживати далі серед козаків [23].

Судова практика доби пізнього феодалізму спиралася тільки на деякі норми звичаєвого права. Зокрема, за звичаєм передбачався розшук самим потерпілим "по свіжих слідах" після здійснення злочину (так зване шлякування) [24]. Одночасно потерпілий мав сповістити про злочин ("кликати гвалт") своїх сусідів чи найближчих родичів, органи місцевої влади і представити речові докази [25]. Одним з видів доказу, за звичаєм, була так звана "видавка" ("викидщина", "заклад"). Суть її полягала в тому, що коли виникала суперечка між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала деяку суму грошей чи обіцяла пошкодити собі здоров'я, коли програє справу. При цьому на судовий розгляд запрошувалися спеціальні свідки, показання яких могли стати вирішальними [26].

В 1690 р. проходило слідство про убивство кількома особами ченця і старця-келійника. В цю справу безпосередньо втрутився сам гетьман і наказав винуватців "полковим судом по праву Малороссийского краю обыклого судить и казнить". У 1699 р. Д.Забіда та А.Солонин були засуджені до страти, та ще й з постановою: конфіскувати їх майно на користь військового скарбу, "ибо и прежние гетманы так поступали" [27].

Досить повне уявлення про хід розшуку, слідства і покарання дає випадок, що стався у с.Подолки Полкової сотні Гадяцького полку восени 1725 р. "Підданий" Корній Кириченко в маєтку старшини покрав бджоли. Місцеві жителі самостійно провели розшук і викрили крадія. В ході допиту Кириченко зізнався, що здійснив він злочин із "слободским человеком" Гнатом Квашею. "Для встановлення істини" наказний сотник Федір Сулима наказав побити обох, а потім "посадити до указу". Мешканці ж села, "той кому шкода, без ведома", невдовольнившись цим, ще раз побити злочинців. Причому найбільше дісталось Кваші, "іже не признался". На третій день він помер. Власник села звернувся до Генеральної військової канцелярії з проханням провести "правдивий розиск". Спеціально зібрана

для того комісія здійснила відповідне слідство і встановила, зокрема, що розшук вкрадених бджіл проводився посполитими досить професійно. Так, спочатку біля місця крадіжки знайшли слід чобота, обміряли його, а потім простежили, куди той веде. Врешті-решт так і вийшли на злодія. В слідстві й винесенні вироку браз участь і вїйт села. Причому під час допиту Квашу попереджали — коли скаже правду, то його відпустять: “будеш ти прост и все твое при тебе будет”. Неправда коштувала йому життя [28].

Як бачимо з двох останніх прикладів, гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко використовували у своїй практичній діяльності норми звичаєвого права. Разом з тим само воно формувалося не без впливу своєрідного козацького самоуправління.

Еволюція суспільних відносин на українських землях поступово применшувала значимість звичаєвого права. Дедалі більшої ваги набували писані законодавчі акти. Так, у XVIII ст. форма виборності “за звичаєм” на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах вже фактично канула в Лету. Нерідко ранги стали переходити з “спадщину” від батька до сина або призначалися гетьманом чи російським царем. Наприклад, заможні родини старшин Апостолів утримували протягом десятиліть полкову і сотенну владу в Миргородському полку, Горленки — Прилуцькому, Лизогуби — Чернігівському і т. д. Представники роду Берлів з другої половини XVII до середини XVIII ст. займали посаду вороньківського сотника Переяславського полку [29]. Петро I призначив з “великоросіян” полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського — А. Танського, новгород-сіверським сотником — Ф. Лисовського. Тому дещо “архаїчною” виглядала скарга “всех полчан полтавских” на полкових суддю Кованку і писаря Залеського про обрання ними в 1727 р. на “чин” полковника “без общего совету” В. В. Кочубея. При цьому перші згадували “давні” традиції [30].

Особливо часто в XVIII ст. соціальною елітою порушувалися документально незафіксовані права селян, мішан, рядових козаків і цілих громад на володіння землею чи угіддями. Визвольна війна та її соціально-економічні наслідки в другій половині XVII ст. давали ще досить ґрунтовні підстави посполитим незалежно користуватися “вільними” степами, лісами, озерами тощо. Їх права визнавалися на основі давності володіння і фактично вкладеної праці. Однак з часом гетьманське правління

їх помітно обмежило. Дедалі частіше на “вільні” землі, як і на приватні ділянки безпосередніх виробників (посилаючись при цьому вже не на звичай, а на положення Литовського Статуту), дивилися як на власність державця. Тому привласнення цих земель старшинами, шляхтичами, монастирями стало досить типовим явищем. Так, у листопаді 1735 р. мешканці с. Встави (Березанська сотня, Переяславський полк) скаржились у Сенат на бунчукового товарища Д. Райчина, який самовільно захопив громадські землі й забороняв селянам і козакам косити сіно у вільному степу [31]. Міщани м. Глинська сповістили 16 квітня 1752 р. урядників Лубенської канцелярії про те, що з “давніх часів” їм належав острів Мирський, де вони мали можливість випасати громадську худобу, але його захопив місцевий старшина Йосип Зарудний і заборонив випаси [32].

Розглядаючи питання про поземельні відносини, слід сказати дещо детальніше про таке своєрідне соціально-економічне явище, як займанщина — довільна заїмка земель, котра особливо широко застосовувалася у другій половині XVII ст., а також у XVIII ст. Деякі вітчизняні дослідники історії й права України вважали займанщину формою землеволодіння чи земельної власності. На наш погляд, вона представляла собою ніщо інше як звичаєве право, що дозволяло на підставі першого “займу” володіти чи користуватися землею. Займали землю конкретні особи (або особа) отже, відразу оформлявся і відповідний вид землеволодіння: особистий, общинний чи сябринний. Займанщина набула найбільшого поширення в малозаселених районах, де значна кількість землі перебувала “впусці”, тобто пустувала (наприклад, у південних областях Правобережжя, Лівобережжя, а особливо в другій половині XVIII ст. у Південній Україні). Освоєння землі та подальше володіння нею на підставі займанщини припускалося лише тоді, коли вона вважалась “вільною”, тобто нікому не належала [33]. Найчастіше такими виявлялись цілині або запустілі землі, а також залишені після смерті господаря, який не мав спадкоємців. Вибір місця під заїмку в період Визвольної війни й певний час після її завершення практично ніким не обмежувався. Кожний міг придбати землю, за словами сучасників тих подій, “где похочет”, скільки “надобность укажет”, “ибо в то время пустовския поля помеж-ным жильцам занимать было кому хотя, невозбранно” [34].

Причому слід зазначити те, що коли відбувалося колективне переселення (великої групи людей, а часом і цілого села) на незаняті ніким землі, то на нове місце нерідко поширювалися

і ті норми звичаєвого права, яких дотримувались переселенці на попередньому місці проживання. Так, на території Охтирського полку після побудови там Сенянського монастиря оселилося “жителєй вольних черкасов (українців. — О. Г.) 100 дворов”, які продовжували жити “по-вольно по своєму обикновению” (1688) [35].

Про широту права посполитих і рядових козаків на землю, набуту шляхом займанщини, свідчив той факт, що вони могли не тільки безпосередньо користуватися, а й обмінювати і, навіть, продавати її. Безпосередні виробники, відстоюючи надалі свої права на землю неодноразово посилалися на займанщину, і місцевий суд та влада нерідко були змушені визнавати їх законними. Так, для другої половини XVII ст. маємо численні документи про володіння землею на основі займанщини, яку ствердив “козацький уряд” (полки Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький) [36]. У 1744 р. Стародубська полкова канцелярія доповідала в Комісію економії, що в Шептаківській волості “по селам... рядовіе козаки с посполитими, от начала свсего жития і по сей день заобщо имеют леси, дуброви и в оних лесах козачого звания с посполитими один подля другаго имеют займища в лесу.., а в дубравах загонами на розробление нив и сеножатея, где хто усмотрел себе место до того угодное, а иннис и хутор себе поустраивали и оной лес на устороение домов и на всякие потребности свои всяк з козачого звания и посполитих живучие у оной волости, яко хотя без всякого воспрещения отдавна и до днесь употребляют... Козачого звания посполитим, посполити же им даровали, продавали, отменого уступали и понине владеют спокойно [37]. При цьому посполиті та козаки, відстоюючи законність свого землеволодіння, посилались на права “малоросійські”, надані ще Б. Хмельницьким [38].

Проте феодали, користуючись тим, що селяни, міщани та рядові козаки рідко одержували письмові свідчення (“кріпості”) на свої ділянки від старшинської адміністрації (найчастіше така необхідність виникала лише у випадку відчуження або під час суперечок за землю), а також, що займанщина підтверджувалася на основі присяги свідків, часто-густо підкупали останніх і силоміць відбирали землі. Судові інстанції при цьому нерідко ставали на бік державців. Щодо цього цікавим є спостереження генерал-фельдмаршала Х. А. Мініха — командуючого військами на Україні за російсько-турецької війни 1735—1739 рр. щодо характеру законодавства та існуючих порядків у суді: “Шельма писав, а каналія судив” [39].

Протягом досліджуваного періоду через поступовий наступ можновладців на соціальний статус селян, міщан і рядових козаків первісне значення займанщини як однієї з форм звичаєвого права втрачається.

Слід згадати про наявність в Україні й так званого церковного звичаєвого права. Під ним розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувалися у житті люди: "Побоюючись кари і гніву господнього". В християнській церкві традиції, що підтримувалися повсюдно, також не мали "офіційних" письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали законом при вирішенні таких церковно-практичних питань, про які нічого не було сказано в Новому Завіті (наприклад, тодішня поведінка в церкві при богослужінні, та ж сама займанщина, тільки застосована монастирем, і "звикле послушенство" підданих духовних феодалів тощо). Ці норми протягом тривалого часу підтримувалися лише силою "звички", що мала неабияке значення в церковно-юридичній практиці. На превеликий жаль, нам невідоме докладне і систематизоване зібрання українських церковних звичаїв у нашій духовній літературі.

В. Д. Месяц, проаналізувавши загальний стан звичаєвого права в Україні другої половини XVII—XVIII ст., дійшов досить своєрідних висновків. Зокрема, він уважав: особливо високого рівня розвитку досягли норми цивільного звичаєвого права, оскільки тогочасному судові були досить добре відомі складні юридичні поняття: давність володіння, право першого володіння, нерівність при розподілі стягнення і т. д. З такою оцінкою можна погодитись. Однак зовсім незрозуміло, чому автор, доводячи, що звичаєве право мало високий рівень, пише про припинення його дії до середини XVIII ст. [40]

Останнє не відповідало дійсності. Одним з перших спростував цю думку А. П. Ткач. На підставі архівних матеріалів він незаперечно довів: норми звичаєвого права застосовувалися і в другій половині XVIII ст., і навіть у XIX ст. Наприклад, Переяславський полковий суд, прийнявши до розгляду позив Д. Ларченка до його родича за землю, що була передана останньому як "застава", позитивно вирішив справу на користь позивача, обґрунтувавши це нормами звичаєвого права. В 1796 р. Брацлавський совісний суд при розгляді однієї з справ також виходив з норм звичаєвого права. В першій половині XIX ст. подібне ми спостерігаємо в рішеннях Одеського повітового і совісного суду Житомира [41].

Отже, можна констатувати: Визвольна війна середини XVII ст. обумовила значне поширення звичаєвого права на території всіх регіонів України, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Його норми охоплювали всі без винятку верстви населення і проникали у важливі сфери суспільного життя. В XVIII ст. проходив процес поступового звуження рамок дії звичаєвого права у зв'язку з витісненням його писаними законами, зокрема, російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського законодавства (Правобережжя).

§ 3

ЧИННІСТЬ ДІЇ ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ, МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ТА ЮРИДИЧНИХ НОРМ ПОЛЬЩІ

Визвольна війна середини XVII ст. формально не скасувала попередні писані й функціонуючі нормативні акти права: Литовський Статут 1580 р., "Саксонське зеркало", "Порядок", так звані кормчі (церковні) книги тощо. Надалі в судових процесах на них більшою чи меншою мірою продовжували посилалися при вирішенні багатьох життєво важливих питань. Досить часті згадки в джерелах другої половини XVII—XVIII ст. про наявність у містах війтів, бурмістрів, райців, лавників свідчили, зокрема, про діяльність "типових" урядників, пов'язаних з магдебурзьким правом. Ним ще з часів польського панування користувалася більшість українських міст: Вінниця, Дубно, Житомир, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Козелець, Остер і т.д. Нерідко надання "магдебургії" супроводжувалося посиленням колонізації чи німецької колонізації, скажімо, в західних регіонах країни, а також помітним звуженням прав некатоліцького населення (наприклад, заборонялось обирати до магістрату або приймати до цехів осіб православного віросповідання, іудеїв та деяких інших). Полтава і Новгород-Сіверський здобули "магдебургское устройство" безпосередньо від останнього гетьмана Лівобережної України К.Г.Розумовського (універсали, відповідно, 1752 і 1758 рр.).

Царський уряд з 1654 р., підтверджуючи чинність давніх законів, що існували в межах українських земель, об'єднаних з російськими, досить довго не звертав особливої уваги на той "різної" прав, за якими жило й судилося місцеве населення. Вперше їх джерела, та й то не всі, перелічені в 20-му пункті ("О судочинстве в Малороссии") "Решения, учиненного по его

императорського величства указу в Верховном тайном совете, на подданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола” від 22 серпня 1728 р. Саме там згадані, але неточно, “Магдебургські да Саксонські Статуты” [42]. Слід зазначити, що вже в другій половині XVII ст. новостворені “козацькі” суди вважали Литовський Статут за руським, а “Порядок”—польським правом, тобто чітко розмежовували їх за національною ознакою [43].

Різноманітність джерел права за реальних умов неодноразово допомагала більш впливовій чи спритнішій людині “повертати” хід судової справи згідно з власними інтересами. Панувала довільність і у тлумаченні юридичних норм. Нерідко суд, застосовуючи до зчинившого злочин німецьке право, за яким, наприклад належало суворо покарати винного, потім звертався до Литовського Статуту чи звичаєвого права і значно полегшував вирок (або навпаки). Гіпотетично можна припустити: такого роду явище повинно було б поширюватись у віддалених від центральних осередків місцевостей (невеликих селах, слободах і т. д., де продовжував панувати звичай). Однак це стосувалося і вищих державницьких структур. Так, характерний випадок стався на Лівобережжі в 1761 р., коли магістрат м. Ніжина звернувся до гетьмана із скаргою на дії Генеральної військової канцелярії, яка прийняла рішення щодо угідь городян не за магдебурзьким правом, як малося, а Литовським Статутом. Магістратські урядники, зокрема, звернули увагу на те, що 1-й артикул 7-го розділу Статуту твердив: кожний власник маєтків, успадкованих від батька чи матері, куплених або “выслуженных” має право їх продати, подарувати, записати іншій особі. Між тим, за магдебурзьким правом ніхто не міг віддавати “дедизної” землі, коли на те не було згоди спадкоємців. Таке відчуження юридично вважалося недійсним. Відповідно до 14-го артикула 5-го розділу Статуту материнський маєток успадковувався як синами, так і дочками, а батьківський — тільки по чоловічій лінії. На противагу цьому за магдебурзьким правом останній однаково може переходити як до синів, так і дочок. Для остаточного вирішення цієї справи гетьман прийняв спеціальну постанову і направив її в Генеральну військову канцелярію, де, зокрема, наказувалося: в “привілейованих” містах судити лише “за магдебургією” [44].

Проте, незважаючи на це, здавалося б, цілком чітке роз’яснення, стан речей не змінився. Так, протягом 1773—1777 рр. тягнулося слідство про захоплення мешканцями розкольнічих слобід

Климівки і Митківки Ропської волості угідь графа Гр. Розумовського. Для вирішення справи були зроблені “виписи” з “Книги” Київського магістрату — знову ж таки ті самі норми Литовського Статута і Магдебурзького права. Проте основним при розгляді став розділ 1-ий, а саме такі його положення: про право володіння та набуття земель різними способами (арт. 2); “О позывании шляхты о забранье безправное имений и грунтов наших градских (арт. 15); “О границах” (арт. 20); “О важности письменных свидетельств” — “листов” (арт. 33). Також згадуються арт. 5-ий розділу 3-го (про пожалування та привілеї на землю шляхті і т. д.) і арт. 25-ий розділу 4-го (про виклик до суду) [45].

Крім того, треба враховувати і той факт, що в міських і сільських громадах досить міцним залишався суд (осуд) “спільників”, що також не завжди відповідав писаним законам. Общинам з іноземних переселенців часто дозволялося взагалі судитися окремо, за нормами, притаманними тільки їм. Так, гетьман Іван Самойлович універсалом від 28 червня 1672 р. підтвердив давній дозвіл грецьким купцям Ніжина в торгових справах між собою спиратися на власне судочинство [46]. Приблизно те ж саме знаходимо й в універсалі від 28 листопада 1675 р. [47] Причому такий порядок зберігався і протягом наступного століття, бо, скажімо, в 1753 р. до цих документів звернулася Генеральна військова канцелярія при розгляді статусу грецької общини.

Однак, як би там не було, Литовський статут, “Саксон” і “Порядок” поступово стверджувалися у судовій практиці України й вже в XVIII ст. визначилися як обов'язкові в більшості офіційних документів. Саме в такому аспекті про них йшлося в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних “книг правних” на “русское наречіє”. Їх важливість відзначила в 1730 р. і “правна” урядова комісія. Про тогочасні судочинство та юридичні норми досить влучно зауважив видатний український історик Олександр Лазаревський: “На малороссийские суды сыпались укоры во взяточничестве и ирирастии, доходившие до государя и им предьявляемые гетману. Гетман заступался за суды; но не мог он не видеть, что главнейшею причиною злоупотреблений в них служили противоречия законов, редкость их источников и недоступность их по языку” [48].

Отже, на Лівобережжі, Правобережжі й Слобожанщині (пізніше — приблизно з другої половини XVIII ст. — це спостерігалось і в південному регіоні країни) існувала справжня

“мозаїка” права. Проте одним з найголовніших джерел його, без сумніву, був Литовський Статут.

Найбільш досконалим з правницького боку і технічно відпрацьованим був кодекс Великого князівства Литовського 1588р., що базувався переважно на ідеях і конкретних положеннях двох попередніх статутів: так званих “Старого” 1529 р. і “Велинського” 1566 р. Останній взагалі розповсюджувався лише в рукописних варіантах, а тому відразу не набув особливо широкого застосування. Проте, як нам здається, доречно сказати про спадкоємність усіх трьох редакцій зводів у законодавстві України другої половини XVII—XVIII ст. і навіть дещо пізніше (зокрема, в Київській, Подільській та Волинській губерніях правові норми Литовського Статуту продовжували діяти аж до 1840 р.). Слід наголосити і на тому, що Литовські Статути, з точки зору мовної, увібрали в себе письмо кількох народностей: білоруської, української та російської. А на думку мовознавця І.Кремко (Білорусія), мова цих статутів репрезентувала “рафіновану форму державної мови ВКЛ” (правда, такі дослідники, як А.Хорошкевич (Москва) і В.Рауделюнас (Литва) заперечують цю тезу [49]. Складачі Литовських Статутів використали поточне законодавство, постанови судів, звичаєве право Литви, України, Росії, Німеччини та інших держав.

Для населення різних українських регіонів Литовські Статути мали неоднакове значення. До Визвольної війни на території тих земель, котрі входили до складу Речі Посполитої, формально продовжував зберігати юридичну силу Другий Статут, сфіційно затверджений владою. Стосовно чинності Третього, дуже близького до попереднього, польський уряд не прийняв ніякої спеціальної ухвали (шляхту взагалі мало турбував дещо хаотичний стан порядків). Однак те, що в більшості випадків діяв саме він, видно із судової практики. Наприклад, фактично всі “непривілейовані” міста й більш значні містечка користувалися його друкованим польським виданням 1614 р. (приблизно тоді ж з’являється і російський переклад-редакція [50]. Бурхливі події середини XVII ст. внесли помітні корективи й регіональну своєрідність у правові норми в залежності від розстановки політичних сил.

Зокрема, на Правобережжі кілька разів порушувалося питання про перегляд й доповнення деяких нормативних положень Статуту, оскільки вони перестали відповідати новим умовам життя. З цією метою збиралися навіть окремі правні комісії (остання з них засідала в 1764 р.) [51] Проте справа так

22

і залишилася на стадії попередньої розробки. Однак дійсність поступово брала своє, й дію Литовського Статуту стосовно Київського, Волинського та Брацлавського воєводств нерідко “перекривали” постанови та конституції польських сеймів, втручання самого короля. Так, Станіслав Август Понятовський — останній король Польщі (1764—1795) — видав у 1779 р. універсал, яким, згідно з попереднім рішенням сейму (1778) передбачалося здійснити деякі принципові зміни в місцевому судочинстві. І як свідчить тогочасний запис у луцьких земських книгах, він мав реальні наслідки [52].

Поділи Речі Посполитої й відхід до Російської держави Правобережної України в кінці XVIII ст. внесли ще більшу плутанину в діюче законодавство цього регіону. Певний час тут зберігалася чинність основних положень Литовського Статуту і окремих постанов польських сеймів. Разом з тим вже езодилися російські закони і мова в судочинстві, запроваджувалося “Учреждение о губерниях”, відповідно до якого, а також царського указу в 1797 р. були створені Волинська і Подільська губернії. Місцеві стани прирівнювалися до загальноросійських. За Павла I знову відновлюється давнє право та інституції в тих губерніях, які трохи раніше входили до Речі Посполитої, але щодо статусу шляхти (дворянства), характеру військових повинностей і податків — продовжували зберігати силу російські закони.

Дещо інша специфіка застосування Третього Литовського Статуту спостерігалася у межах Гетьманщини. Особливо помітно це стало в XVIII ст., коли в краї більш-менш нормалізувалося мирне життя. Причому мова в даному випадку не йде про якісь симпатії старшинської адміністрації щодо законодавства Речі Посполитої. Нова генерація українських “панів” прямо пов’язувала цей звід нормативних актів з власним “іопереднім” правом, зокрема з “Руською Правдою”. Крім того гетьманському правлінню, місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно був гарантією станових прав литовських і навіть православлних можновладців у політичних зазіханнях польських ма натів, а також деякою мірою захищав автономістичні тенденції різних народів у складі ВКЛ і пізніше Речі Посполитої. Разом з тим на Лівобережжі великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно сильні й незалежні козаки і т. д. прагнули до максимального використання в суді Литовського Статуту, а міські торгові люди, лихварі, власники домів і великих угідь — до одночасного застосування, в залежності від ситуації, і Статуту, і магдебурзького права

[53]. Зрозуміло, що селянство у своїй більшості, "низи" міст і містечок, козацькі "товариства", громади і т.д. залишалися прихильниками звичаєвого права. Саме такі чинники: безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

На які ж конкретно положення Литовського Статуту найчастіше посилалися при розгляді справ юристи Лівобережжя? Про найбільш важливі з них можемо судити з тогочасних "Виписок", "Екстрактів", "Правил", спеціально підготовлених для судових процесів. Так, "Правилами судопроизводства" (різноманітними нотатками з литовсько-польського та російського права) 1722 р. передбачалося, щоб "противная сторона" в суді давала свідчення під присягою, маючи при цьому трьох свідків. Відповідно до норм Статуту притягалися до відповідальності особи, які здійснили "наезды" на чужі маєтки та "дома шляхетскіи", побої й пограбування, поранили когось тощо [54]. Однак одним з найбільш принципових поділів, що дедалі більш набирала реальної сили у зв'язку з посиленням соціального визиску сільської бідноти, міських низів і рядового козацтва, був, безперечно, розділ про відібрання державцю майна і ґрунтів у тих його селян, які переходили до іншого землевласника. Це явище стає вже досить типовим у першій половині XVIII ст. [55]

У 1730 р. набула поширення "Інструкція" гетьмана Д. Апостола судам, в основі якої лежали все ті ж Литовський Статут і магдебурзьке право. Тут слід відзначити: посилання на російське законодавство в ній були взагалі відсутні, а Статут вважався головним кодексом при розгляді цивільних і кримінальних справ.

У 1734 р. з'являється новий збірник правових норм — "Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской". Він складався з вступу, 13 параграфів, додатка і характеристики порядку винесення вироків. Незважаючи на те, що "Процес..." не дістав офіційного затвердження, його часто використовували як посібник для юристів-практиків. Створений при Канцелярії гетьманського правління збірник писався з оглядкою на положення "малоросійських прав", як тоді вже називали Литовський Статут і "Порядок". Посилання на Статут, зокрема, містяться в 9 параграфах. Крім того, у збірнику вже відчувається вплив російського законодавства. В цьому проявилось намагання царського уряду, по-перше, наблизити українські закони до загальноімперських; по-друге, ослабити в регіоні позиції старшини і тим самим зміцнити власні.

За своїм змістом і соціальною спрямованістю “Процесс...” наближався до іншого зводу законів, відомого на Україні під гучною назвою “Права, по которым судится малороссийский народ”. Активна робота над ними (упорядкування й переклад російською мовою) почалася ще в 20-ті роки XVIII ст. Головна мета при їх створенні, як свідчив царський указ від 28 серпня 1728 р., полягала в тому, щоб звести в єдине ціле всі діючі (хоча б і формально) закони на Гетьманщині. При цьому необхідно було враховувати ту суспільно-політичну ситуацію, що склалася на той час в територіальних межах регіону. Проте неузгодженість дій і розбіжність у поглядах членів кодифікаційної комісії (представників від старшини та вищого духовенства) призвели до того, що підготовлений проєкт зводу законів передали на розгляд у Сенат тільки в 1744 р. Грунтувався він в основному знову ж таки на Литовському Статуті й магдебурзькому праві. Так, з усіх 1716 пунктів “Прав...” в 1043 малися покликання на перше джерело і в 929 пунктах — на друге [56]. Мабуть через це їх нерідко цілком офіційно кваліфікували як “Статут малоросійських прав” [57].

Фактично укладачі “Прав...” для того, щоб законодавчо затвердити соціальні відносини, що оформилися в країні на середину XVIII ст., використали всі реально функціонуючі правові норми. Однак звід в кінцевому підсумку передбачав деяке самоуправління на Лівобережжі, а це викликало гостре невдоволення царського уряду. Через це він так і не був санкціонований верховною владою Російської держави.

Однак подальша судова практика на території українських земель продовжувала базуватися на всіх вище вказаних джерелах права і, зокрема, — Литовському Статуті. Наприклад, розглядаючи справу про зловживання і свавілля з боку переяславських полковника С. Сулими і полкового обозного С. Безбородька, суд виніс вирок “в силе малоросійського права” відповідно до Книги Статуту, розділу 4-го, артикула 21-го (1749—1750) [58]. Гетьман К. Розумовський питання успадкування землі також вирішував, виходячи не з “військових звичаїв”, а норм Литовського Статуту [59].

* Роботу над ним було поновлено в 1756 р. Неодноразово порушувалося питання: “О рассмотрении Статута малороссийских прав и об учреждении в г. Глухове для этого комиссии”. Наприкінці 50-х років Генеральна військова канцелярія видала бунчуковому товаришу Павлу Кочубею спеціальний “ордер” про перегляд цих нормативних актів.

Говорячи про Третій Литовський Статут у пам'ятках українського права доби пізнього феодалізму, доречно згадати унікальну в своєму роді працю правознавця XVIII ст. Федора Чуйкевича "Суд и росправа, в правах малороссийских обширно на разных местах показанная, а зде в еден краткий и ясный эксцерпт, в прекращение горкой в судах волокиты, собранная, в полезное же употребление малороссиянам списанная року от Рождества Христова 1750, 18 октября" [60]. В ній найбільш систематизовано юридичні норми, які закріплювали права власності українських державців на землю і маєтки, залежність посполитих. Ф. Чуйкевич обстоював ідею поновлення шляхетських станових судів, захищав інтереси козацької старшини. "Суд и росправа..." являла собою "екстракт" з польсько-литовського і російського законодавства, а також звичаєвого права, що діяло на Лівобережжі й Правобережжі в XV—XVIII ст. Переважна частина праці ґрунтувалася на Литовському Статуті редакції 1588 р. Причому окремі положення останнього, які вже не відповідали тодішнім умовам життя українців, автор, природно, і спробував врахувати (наприклад, про посаг, "вено" та "привенок" [61]. Проте в деяких аспектах розглядуваних питань він помилявся. Так, він певною мірою перебільшував, коли зазначав, що на Лівобережжі в XVIII ст. "о посаге, вену и призенку неизвестно всем было" (частина VI, пункт 17). Водночас джерела зафіксували згадки про, скажімо, "вено" і на той час. А в народі продовжували побутувати розмови про посаг, що знайшло відображення й в прислів'ях: "Хоць в мене посагу не буде, але возьмутъ мене і так люде"; "На посаги не вважайте, іно добрих жінок шукайте" і т. д. [62]

В "Суде и росправе..." містяться численні покликання на "Порядок", менше — на "Саксон". Також в ній використані матеріали "Трибунала Великого княжества Литовского" 1581 р., польських конституцій 1511 й 1611 років. Хоча ця праця і не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалася у тогочасній судовій практиці і помітно вплинула на подальший розвиток правової думки в Україні. Її зміст й рекомендації, зокрема, були враховані при проведенні судової реформи 1760—1763 рр.

Мало по-суті нового, порівняно з попередніми, в юриспруденцію внесли "Книга Статут и прочие права малороссийские" В. Кондратьєва та деякі інші праці схожого характеру.

Як бачимо, вплив Литовського Статуту на еволюцію українського права другої половини XVII—XVIII ст. цілком

очевидний. Це свідчило про спадкоємність давніх традицій у законодавстві, що діяло в межах України в більш пізній період.

Тепер детальніше спинимося на застосуванні в українському судочинстві магдебурзького права — питанні, на наш погляд, недостатньо висвітленому у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Коли такі вчені, як А. Гальбан, Л. Даргун, В. Зайцзер, Д. Дорошенко, А. Яковлів писали про неабиякий вплив магдебургії на юридичний статус населення України, то А. Й. Пашук фактично заперечував цю тезу. Правда, інколи всупереч своїм власним переконанням, він стверджував: "Міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися повного його застосування в судах" [63]. Подібну суперечливість знаходимо і в праці Н. Мірзи-Авак'янц з історії суду в Лівобережжі другої половини XVII ст. В ній авторка дійшла такого висновку: Литовському Статутові, а тим паче німецькому праву*, "що виросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути ґрунту й місця на Україні Гетьманській". А далі наголошується: "Унаслідок безпорадного становища судів, що не могли функціонувати, керуючись лише звичаєвим правом, Литовський Статут і збірки німецького права ввійшли в судову практику й набули в ній великого значення, ставши джерелом права... А втім... карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишалися лише справочниками (?)... від норм їх постійно відступали... [64] М. Петровський, досліджуючи факт надання магдебургії Ніжину в 1625 р., відстоював думку про поширення її в Україні шляхом видачі відповідних привілеїв польською шляхтою і пов'язував з бажанням останньої утворити на прикордонних смугах осередки для колонізації місцевих жителів [65]. В. Місяць відзначав дуже вузьке функціонування в країні магдебурзького права [66].

Як би там не було, але документальні матеріали другої половини XVII—XVIII ст. переконливо свідчать про часте покликання в українському судочинстві на положення магдебургії і врахування (коли й не пряме застосування) їх при винесенні вироків. Аналізуючи гетьманські універсали, "монарші" грамоти, П. Федоренко прийшов до висновку, що головними "носіями магдебурзького (меского) права" продовжували

* Під "магдебурзьким правом" на українських землях розумілися всі нормативні акти, що "прийшли" з Німеччини, а не лише ті, які стосувалися самоуправління міст.

залишатися міста [67]. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства, судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики права Німеччини й Росії і, траплялось, приїмали рішення про покарання злочинця на підставі їх поєднання. Так, у серпні 1767 р. сталося пограбування майна і вбивство двох “польських купців” — “дубенських жидів” мешканцем Києва Єфимом Лавриновичем і збіглим російським солдатом Іваном Колосовим. Під час слідства обидва зізналися у злочині і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з постанов Сенату від 30 жовтня 1754 р. і 17 жовтня 1760 р. (які передбачали покарання у вигляді побиття батогами, виривання ніздрів, клеймування щік і лоба, заслання до Сибіру), “іменного” указу від 14 липня 1765 р. (про повернення майна “скривдженим” і покарання тих, хто переховував крадіїв, розбійників і т.д.) та “майдебурських” прав. Конкретно наводився уривок з частини 4-ої “Книги Порядку”, де між іншим вказувалося: коли хтось вбивав людину чи кількох, у того слід відбирати все майно, а його особисто на міській площі “имеет бут ташан, а потом колесован”. Причому судді врешті-решт схилилися до прийняття рішення, наскільки це зрозуміло з документу, не на підставі російських законів, а магдебурзького права — вирок передбачав смертну кару злочинцям [68].

Слід відзначити: “козацькі” суди, очевидно, через те, що користувалися головним чином перекладами, здійсненими в Речі Посполитій, часто-густо називали магдебурзьке право польським джерелом (особливо характерно це для другої половини XVII ст.) [69]. Між тим, воно за своїми формою і змістом на Лівобережжі й Правобережжі під впливом місцевих умов, зокрема, звичаєвих норм поведінки, помітно відрізнялося від того, що функціонувало в країнах Західної Європи. Організація магістратів в Україні також була іншою, ніж там. У невеликих містах, які управлялися ратушами, старшина відала справами козаків, а виборна влада — справами міщан. Нерідко норми магдебурзького права використовували сотенні й полкові суди [70].

Тодішня судова практика в Україні зверталася не до оригіналів німецьких збірок права, а здебільшого до їх переробок в перекладах польською чи латиною. Наприклад, “Саксон” у перекладі П. Щербича на польську мову діяв під загальною назвою “Saxon, sew Prawa polsky Maydeburiskiuy posywaiace Speculum Saxonum” (1581). Зрозуміло, що перша назва джерела

була іншою. Серед юристів особливої значимості й, коли можна так сказати, популярності набув "Porzadek sadow u spraw mieskich prawa Magdeburgskiego w Koronie polskiej", або "Порядок" (складався з восьми невеликих збірок-переробок, "екстрактів", додатків, а також окремих правових актів) Б.Гроїцького. Застосовувались й інші переробки і переклади німецьких джерел, причому в їх "нових варіантах" нерідко допускали "невсрность, путаницу и часто ложь". У зв'язку з цим траплялися випадки, коли українські судді чи члени кодифікаційних комісій не завжди могли зрозуміти зміст деяких положень нормативних актів [71].

Серед неперекладених юридичних посібників, які бралися до уваги судочинством, слід виділити праці Карпцовія (Карпцова), написані латинською мовою: "Processus juris in foro Saxonico", "Practica Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium", "Definitiones forenses ad Constitutiones Electorales Saxonicas".

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів-практиків, додатково створюються "Короткий показчик магдебурзького права по книзі "Порядок" і твір під своєрідною назвою "Кратко выписано з прав малороссийских, книги "Порядка", с артикулов права магдебургского, права цесарского с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах" [72].

У названих і деяких інших збірниках вибрані й децю трансформовані (порівняно з оригіналами) положення магдебурзького права передбачали головним чином таке: великі пільги міщанам; правила функціонування міської ради та правосудних органів, заборону обирати до них простолюдинів; значне обмеження юридичних прав жінки (наприклад, без заяви або присутності чоловіка чи опікуна її справа не приймалася судом до розгляду, а вона особисто не визнавалася за офіційного свідка); позбавлення прав євреїв; залежність винесення вироку від станового статусу звинуваченого тощо.

Проте наявність такого роду джерел і законодавче надання магдебургії ще не свідчили про їх застосування на місцях, і в першу чергу в містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдебурзьке право Києву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів і універсалами українських гетьманів [73]. За ними міщанам,

зокрема, дозволялося судитися в “майстратову суду”, підлягати тільки “мескому заведованію”, ловити рибу в Дніпрі, рубати дрова в приміських лісах, приїжджим купцям вільно торгувати в місті й т. д. Незважаючи на це, “сотники кієвські и весь уряд козацкій пріезжих людей под своє козацкое берут не належашее право, судят, в тюрму сажают и что хотят с них собирают; и которые пріезжіе люди от наших ратных людей и от уряду козацкого понесут обиду и разореніе, то в польских краех их мещан забирают и до последнего приводят обнищанія. А от польских королей дана была им такая власть, что купцы пріезжіе в Кіев из разных земель за торговыми и иными своими делами належали к одному майстратову суду и заведыванію” [74]. В свою чергу кийські “законники” монастирів “на Днепре в затонах Днепровых ловить рыбы не дают, поймав рыболовов их бьют, грабят, оковав в тюрму сажают и забивают в колодки... также в лесах дров рубить не велят, поймав на дороге бьют, грабят лошадей, топоры отнимают, в монастыри емлют” [75].

Як бачимо, козацтво і монастирі, нехтуючи чужим правом, конкретно кийських міщан і іногородніх купців, захищали власні інтереси, вдаючись до грабежу. Їх державницькі амбіції прямо суперечили магдебурґії міста.

Виникали й відверто казусні ситуації. Так, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що магдебурзькі “права и привилеи, и свободи”, а також повинності міщан Чернігова, ще “от королей польских надание”, визнали в свій час російські царі Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійовичі, фактично всі українські гетьмани, починаючи з Б. Хмельницького, а разом з ними і чернігівський полковник П. Полуботок [76]. Однак, коли в 1750 р. згорів магістратський будинок з усіма книгами в ньому, то місцеві урядовці стали “чинить разбирательства по правам статутным”. У Ніжині приблизно тоді ж не сприяли “повнокровному” використанню магдебурзьких прав ті обставини, що необхідні збірники були “очень неисправны”, а листи в них “видраны, Хелминского права вовсе нет” і т. д. Зібравшись у Глухові в березні 1764 р., перекладачі нормативних актів скаржились у Генеральну військову канцелярію, що вони даремно “сидять” у місті, бо в них немає необхідних для роботи книг магдебурзького права. Відсутність у містах другої половини XVIII ст. належної кількості названих джерел І. Теличенко прямо пов’язував з “отживанием” останнього [77].

Фактичні дані переконують: тогочасні реалії життя наклали свій відбиток на характер і обсяг застосування права

фактично в кожному місті. Крім того, давалися взимки і політичні обставини. Скажімо, на Правобережжі вважалося, що “повним” магдебурзьким правом користувався Кам'янець (з XIV ст.). Проте спочатку воно стосувалося лише німців і поляків, які в ньому мешкали. Пізніше (приблизно з кінця XV ст.) його нормативи поширилися і на корінне населення. Почали співіснувати дві самостійні юрисдикції — “польська” і “руська”. Між ними протягом двох століть відбувалися постійні зіткнення, поки уряд, наляканий перманентними вибухами козацьких повстань, в 1670 р. не скасував “руську”. Надалі функціонувала змішана “польсько-руська” юрисдикція, з певною перевагою на користь поляків. Одночасно особливе судочинство в місті зберігали вірмени (аж до кінця XVIII ст.). Схожі тенденції мали місце у Львові, а також більшості міст Поділля та Галичини. На відміну від Кам'янця, Кременець, Ковель і деякі інші міста користувалися так званим неповним магдебурзьким правом. Причому в першому діяло одне вйтовство, в другому воно поєднувалося із староством. Коли ж староста, який керував господарським управлінням, паралельно виконував обов'язки і вйта, то він ставав повновладним хозяїном міста. Вйту належала також судова влада. Посередником між “вйтом” і міською “громадою”, “товариством” чи “носпільством” виступав лент-вйт, що призначався “по смерть” з мїщан. Характерним для таких міст, як Кременець і Ковель, було те, що їх самоуправління в дійсності ніким не гарантувалося.

Більше рис виборності мало магдебурзьке право на Лівобережжі. На здогад Д. Багалія, його перші переклади “малоросійською” мовою з'являються тут вже в другій половині XVII ст., тобто відразу після об'єднання України з Росією в 1654 р. Проте різні міста, точніше окремі групи їх населення (селяни, наприклад, незважаючи на те, що постійно проживали в якомусь місті, позбавлялися взагалі цього права), користувалися ним не в однаковому обсязі. Так, самоуправління в економічно більш розвинутих Ніжині й Стародубі було вище за рівнем, ніж, скажімо, в Острі, Мглині чи Новгороді-Сіверському. Навіть більше того: в окремі періоди діяльність магістратів в останніх взагалі завмирала й поступалася ратушному правлінню, яке, як відомо, мало менш самостійний характер. Відповідно до положень “Саксона” і “Порядка” суд у магістраті повинен був зосереджуватись тільки в руках вйта та лавників, але на Лівобережжі до нього залучались і інші міські чиновники. Формально всі магістрати вважались неза-

лежними від юрисдикції полкових судів, а підпорядковувалися безпосередньо генеральному військовому, куди в разі потреби і направлялись апеляції на рішення перших. На війта подавалися скарги у вищу інстанцію, на урядників — обмежувались, як правило, магістратом. Однак старшини часто-густо порушували цей порядок, втручаючись у судочинство магістратів.

На Слобожанщині деякі міста також мали магістратське правління — Харків, Вовчанськ, Золочів, Валки, Охтирка, Краснокутськ, Богодухів, Суми, Білопілля, Лебедин, Недригайлів й Ізюм [78]. Проте постійний сильний вплив російського законодавства на місцеве звів до мінімуму застосування в краї норм магдебурзького права^{*}. А в кінці XVIII ст. воно на Україні фактично було скасоване царським урядом, як таке, що віджило свій вік.

§ 4

ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ПРАВА І ЗАКОНОДАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Об'єднання України і Росії в єдине державне утворення обумовило з 1654 р. спочатку проникнення, а потім все більше поширення на українських землях російських правових норм. Головним чином їх визначали, як вже зазначалося вище, царські грамоти та "іменні" укази, постанови Сенату й інших вищих органів центральної влади. Зокрема, перші з них надавали або підтверджували магдебурзьке право, дозволяли українцям судитися "по прежнім правам", визначали статус цехів, торкалися національного фінансування й арендування [79].

Певний вплив на Україну в другій половині XVII ст. мав перший в історії Росії систематизований закон — "Соборное уложение" 1649 р., який юридично завершив закріпачення селянства (скасувавши "заповідні" й "урочні літа"), і визначив коло питань, що стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо [80]. Наприклад, царський уряд відповідно до розділів і статей "Соборного уложения" вимагав від гетьманського правління повернення російським землевласникам їх посполитих-втікачів. Це передбачалося практично здійснювати

^{*} Ще гетьман І.Самойлович прагнув підпорядкувати Слобожанщину власному управлінню. Проте верхова влада Російської держави на те не пішла. Їй було більш вигідним підпорядкування регіону восводи, який сам затверджував місцевих полковників. Справи ж по ньому розглядали в Москві чиновники Розрядного приказу.

через місцеві суди (нові власники в разі відмови повернути збіглого примушувалися до сплати позивачу великого штрафу [81]). Очевидно, такі положення кодексу не могли не викликати в українських можновладців бажання мати такі ж права на власних селян.

Поклики на "Соборное уложение" 1649 р. спостерігаємо навіть у другій половині XVIII ст., коли Катерина II, прагнучи довести "давність" закону про заборону селянам подавати скарги на своїх поміщиків, у 1767 р. видала спеціальний указ [82]. Він стосувався і українського населення Російської імперії.

Особливу увагу царській уряд приділяв праву переходу з місця на місце, з одного стану до іншого. Значний вплив на політику старшинської адміністрації в цьому відношенні зробив сенатський указ 1713 р., яким стосовно Київської та Азовської губерній поставлялось: "И буде... в которых селах и деревнях явятся беглые драгуны и солдаты, или чьи беглые люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и с детьми и с их животы на прежния жилища" [83]. В 1715 р. іншим указом Сенату знову вимагалось висилати на попередні місця проживання збіглих приватних селян і служилих людей на Лівобережжі й Слобожанщині [84]. В питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, захищаючи інтереси пануючої верхівки, в 1727 р. постановила, щоб "после ушедших подданных" у володінні державців залишилися їх "кгрунты, дворы кунленніе и некупленніе" [85]. Цей законодавчий акт також сприяв обмеженню переходів лосполитих.

Відповідно до указу від 6 травня 1736 р., всім збіглим при поверненні їх попереднім можновладцям передбачалося "чинить жестокое наказание кнутом, дабы впредь на то смотря, другим никому бегать было неповадно". Крім того, дозволялося "по воле владельцов и поверенных от них" утікачів "которым наказанием наказать пожелают" [86].

29 травня 1738 р. Сенат видав указ про заборону російським поміщикам ховати в себе посполитих і козаків, які переходили із Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила його чинність і на територію Гетьманщини, надавши розпорядженню про заборону переходів силу загальнодержавного [87]. Тим самим державці одержали юридичні підстави для повернення своїх збіглих селян.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись загострення соціальних протиріч, указом від 18 січня 1742 р. скасував

постанову ГВК, козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство продовжували застосовувати різноманітних заходів проти переходів посполитих.

У 1763 р., йдучи назустріч вимогам українських землевласників, Катерина II санкціонувала своїм указом універсал гетьмана К. Розумовського про заборону самовільного переселення селян у межах регіону [88]. А через 20 років указом від 3 травня 1783 р. вона остаточно закріпостила українське селянство, провела чітку межу між окремими станами. Зокрема, в ньому наголошувалося: "Для известного и верного получения казенных доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться в своем месте и звании, где он по нынешней последней ревизии" написан, кроме отлучившихся до состояния сего нашего указа; в случае же побегов после издания сего указа поступать по общим государственным установлениям" (§ 8) [89]. Схожий указ щодо Південної України 12 грудня 1796 р. видав Павло I.

Безпосередньо для судочинства Гетьманщини мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. та "О форме суда" від 3 листопада 1723 р. Першим передбачалося покарання крадіїв, які скоїли злочин вперше чи вдруге, у вигляді "биття плетьми и отдачи на поруки". Це скасовувало відповідне положення Литовського Статуту, за яким крадіжка речі понад 4 копи каралася смертю. За другим указом розбійникам, які не скоїли вбивства, мали виривати ніздрі й засилати їх на довічну каторжну роботу (§ 3, арт. 32 розд. 13 Статуту призначав за це також смертну кару). Третій указ поширився на Україну відповідно до постанови Малоросійської колегії з початку 1724 р. [90] Широко використовувалися також укази Єлизавети Петрівни 1760 і 1761 рр. про заміну смертного вироку вічною каторгою [91].

В "Решении, учиненном по его имп. вел. указу в Верховном тайном совете, на подданое прошение Войска Запорожского обеих сторон Днэпра, гетмана Апостола" від 22 серпня 1728 р. визначався порядок обрання гетьмана, генеральних і полкових старшин, розгляду судових справ, подачі апеляцій до різних інстанцій, накладання штрафів за невірне винесення вироків.

* 1782 р.

Крім того, для нагляду за діяльністю Генерального суду до його складу вводилися три особи “з великороссиян” [92].

Втручалися у процес судочинства на українських землях Канцелярія міністерського правління, Колегія іноземних справ Росії, Малоросійська колегія і т.д. Наприклад, перша з них у 1730 р. окремим ордером зобов'язала Генеральний військовий суд застосовувати спеціальне положення “Суд по формі” [93]. В 1770 р. царським урядом був розроблений “Проект законів о правах войсковых казачих” [94]. Жалувані грамоти “на права и выгоды городам Российской империи” та “на права, вольности и преимущества росийского дворянства” від 21 квітня 1785 р. визначали юридичний статус міст та їх жителів на Лівобережжі й Слобожанщині, окреслювали основні права козацької старшини, яка прирівнювалася до дворян Росії, встановлювали їй виключне право на володіння маєтками, підпорядкованість лише дворянським судам та інші привілеї [95].

Паралельно діяли й місцеві органи влади, різні правні інституції. Правда, в окремих випадках їх дії мали колоритне національне забарвлення. Так, у одній із справ 1723 р. йдеться про вручення прилуцьким полковником пернача посильному козаку для виклику вдови охочекомонного полковника Федора Сухого до полкового суду [96] (очевидно, це робилося тільки щодо впливових і “шановних” осіб).

Не міг не позначитися на ході судового процесу і навіть на прийнятті судом рішення той факт, що суддею нерідко ставав представник гетьманського правління, який був наділений певною владою і не завжди дотримувався букви закону. Так, за дорученням стародубського полковника Іллі Пашкова полковий сотник Семен Галицький одночасно виконував обов'язки полкових обозного, осаула та судді (1726) [97]. В 1732 р. у тому ж полку полковий обозний Опанас Єсимонтовський відповідав за “полкові й судові діла” [98].

Як ми бачимо, протягом другої половини XVII—XVIII ст. вплив російського законодавства на правову культуру українців, які перебували в складі Російської держави, значно посилювався. А в окремих випадках російські закони повністю витіснили (замінили) попередні правові норми. Спостерігалось поступове, але неухильне підпорядкування національних правових інституцій великодержавницьким.

«ПРАВА, ПО КОТОРЫМ СУДИТСЯ
МАЛОРОССИЙСКИЙ НАРОД» — ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА
СУСПІЛЬНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Внаслідок соціально-економічного і політичного розвитку Гетьманщини в першій половині XVIII ст. визріла необхідність кодифікації права на території регіону, для чого фактично склалися всі умови. Цього прагнули насамперед козацька старшина, православні монастирі й шляхтичі, які сконцентрували в своїх руках великі матеріальні багатства й усю повноту місцевої влади. Перегляду потребували і вже досить застарілі правові норми, що дісталися населенню в спадщину від часів Речі Посполитої. Цьому цілком свідомо сприяв і царський уряд, розраховуючи на значне зближення власне українського й загальноросійського законодавств. І хоча в кінцевому результаті «Права...» так і не були санкціоновані верховною владою і, отже, не набули законодавчої сили, вони, проте, великою мірою відбили той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, який склався на середину століття.

Питому вагу в збірнику законів укладачі приділили поземельним відносинам — основі тодішнього існування суспільства. Після Визвольної війни певний час залишалася неосвоєною або запустілою значна кількість землі. Щодо неї в «Правах...» зазначалося: «Кто би себе какие грунты и угодия нажил, а оные прежде никакова владелца не имели, или би кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, також кому би таковая земля чрез договор и уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение досталася, и оною землею либо лесом владел бы и владеет безспорно, таковыя недвижимыя имения имеют битъ того, кто владеет, собственныя, как би купленныя» [99]. Коли врахувати той факт, що в наведеному уривку не ставиться практично ніяких умов для тих, хто має земельну власність (наприклад, необхідність служби гетьману чи в козацькому війську), то можна припустити, що тим самим робився крок у процесі юридичного оформлення приватної власності. Проте «порожня», незаселена земля була непотрібна можновладцям. Тому кодекс передбачав надалі її «осаживания» і відбирання у новоприбулих посполитих «послушенства». Причому це дозволялось робити головним чином «духовного, шляхетского и воинского (козацького. — О.Г.) чина і звання людем, в Малой России на землях жалованных, выслуженных, купленных, даро-

ванних, уступних, наследственных и другим правильным образом приобретенных, издревле владенных и ныне владеемых..." [100] Ці положення запозичені із Статуту, "Зерцала Саксонського" і "Порядку". Однак про те, що вони мали місце і в реальному житті, свідчить, зокрема, "Генеральне слідство про маєтності Ніжинського полку 1729—1730 рр." [101]

Набуваючи будь-яким способом маєтки, старшина, шляхта, монастирі прагнули відразу отримати на них у гетьмана універсал чи у царя жалувану грамоту, які б закріплювали за ними їх спадкове право. При цьому перевага надавалася жалуваним грамотам царя як верховного сюзерена. Вони вважалися більшою гарантією, ніж гетьманські універсали, полковничі "листи", "дарчі" російських вельмож. "Права..." це фіксують так: "Грамоти, кому духовнаго и мирскаго чина и звания людем малороссийским на достоинства, на чини, на имения недвижимые и на что-нибудь жалованние и которые впредь даваны будут, имеют быть сохраняемы свято и ненарушимо на вечные времена во своей сили" [102]. В той же час документи гетьманського правління, як правило, вимагали періодичного підтвердження своєї юридичної ваги (скажімо, коли відбувалося переобрання гетьмана).

На противагу можновладцям посполиті, особливо приватні селяни, мали дуже обмежене право на землю. За "Правами..." їм заборонялося вільно розпоряджатися не лише "підданськими", але й новокупленими "грунтами". Тільки у вигляді панської милості їм дозволялося увезти чи унести дещо з рухомого майна. Земля посполитих законодавчо визнавалася власністю державця, в маєтності котрого ті мешкали. Продаж або передача її іншій особі без відома та дозволу власника заборонялись [103].

"Права..." зафіксували існування на Україні такого своєрідного явища, як сябринство. Вони дають певне уявлення про його характер і соціальну суть: "Если би кто имел с ким лес, или степ, совокупный неделеный, а один би который сябр или участник похотел тот лес на засев хлебный или для сенокоса прочистить, а степ продать; тогда ему свободно будет такой лес прочистить и разроблять, а степ прооривать, толко ж так что б другого или других участников своих грунтов разбором тим своим незобидил к своему болше не принимал, но столко сколько на его части того лесу или степу принадлежать будет, а другим би участникам своим так много и в толикой доброте лесу или степу оставил, как много на части их против его займи принадлежит..." (Гл. XVIII, арт. 15, п. 1). При цьому нака-

зувалося: коли хтось займе чужу землю, то за рішенням всіх членів сябринного союзу чи суду мусить її повернути або надати потерпілому рівноцінну. Передбачалася також грошова компенсація за завдані матеріальні збитки (Там само. Гл. XIX, арт. 1, п. 3).

“Права...” стали першою законодавчою спробою зрівняти і затвердити становий статус старшини і шляхти. За ними право на “шляхетское достоинство” могли мати вже не тільки особи (як це було раніше), які отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи “диплом”, а й козацька верхівка, починаючи з генеральних старшин і кінчаючи сотниками. Включалися сюди також бунчукові, знатні військові та значкові точаринні. Права та привілеї поширювались і на дітей старшини [104]. При цьому козацька старшина ставала відносно замкнутим станом, куди обиралися представники місцевих “родимцов, из людей заслужоних... и кто по усмотрению и определению вышшаго правления чин получит” [105]. Люди “посполитой породы”, не сміли привласнювати “чести и волности шляхетского или воинского звания”, за виключенням тих випадків, коли вони надавалися самим царем. “Да их же посполитих, — наголошуєт ся в зводі законів, — вышше шляхти предпочитать никто не имеет” [106].

— Серед козацької старшини встановлювалася сувора ієрархія. Перебуваючи у військових командах, займаючи посади в державних установах, засідаючи в судах і т. п., кожний з них зобов'язувався “ведать место свое, и по достоинству чина своего, в котором кто состоит, надлежащим порядком вышшаго нижший предпочитать имеет” [107]. Шляхтичів і старшин заборонялося “порабощать” і “верстать” у посполитих, відбирати в них “волности”. Вони звільнялися від різних державних повинностей, не сплачували податків з індукти*, “мостового”, “перевозного” та “погребельного” [108]. Від них вимагалася тільки виконання військової служби [109]. Якщо рідні брати чи інші близькі родичі чоловічої статі, які досягли повноліття, мешкали в нерозділеному маєтку, то на військову службу вони мали право визначити одного члена сім'ї із загальної згоди або згідно з чергою (жербкування). Рідні призованого на військову службу повинні були утримувати його за рахунок прибутків з ведення госпо-

* Індукта (від латинського *inducto* — ввожу) — митний податок на Лівобережній Україні в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., який стягувало гетьманське правління за ввіз товарів з Росії. Скасована в 1754 р.

дарства в маєтку, який знаходився в їхньому спільному володінні [110].

Судитися шляхтич або представник козацької старшини міг тільки в суді, призначеному для його "рангу" та звання. Суд, що не відповідав соціальному становищу тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для ведення її справи. Виключення становили кримінальні, а також державної важливості (наприклад, зрада царю) справи. В цьому випадку їх вирішення переносилось у вищі судові інстанції [111]. Однак не міг судитися, наприклад, сотник у сотенному суді, а полковник у полковому, оскільки вони самі керували ними і уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Влада державців над їх підданими юридично ніким не обмежувалася. За непослух або проступок перші карали посполитих за власним розсудом, а при здійсненні ними якихось карних злочинів — віддавали до суду [112]. Використовувати поземельно чи особисто залежних селян у різні "роботизни" без відома можновладця суворо заборонялося [113].

"Права, по котрым судитя малороссийский народ" передбачали і позбавлення привілеїв шляхтича чи старшини у тому випадку, коли їх вдови виходили заміж за посполитих [114].

Упорядники "Прав, по котрым судитя малороссийский народ" прирівнювали духівництво за його становиши правами та привілеями до козацької старшини і української шляхти [115]. За ними священником у місті, містечку чи селі вже призначався кандидат, висунутий безпосередньо парафіянами і місцевою адміністрацією, а в приватних маєтках — парафіянами та державцями. До нього висувалися вимоги, щоб він був "православния веры, честнаго обхождениа и добраго состояниа учителный, из законнаго супружества рожденный, не новокрещенный, не младолетный, но лет совершенных, и во всем такого чина достойный" [116]. Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідомство архієрею місцевої єпархії, який мав затвердити його призначення.

Відповідно до положень зводу законів духовенство, як шляхта і козацька старшина, звільнялося від виконання державних повинностей [117]. Воно не було підвладне судам "мирського звання" [118]. Однак якщо мова заходила про пограбування або заповідання побоїв, суперечки за земельне володіння між світськими та духовними персонами, тоді рішення з цих питань виносилося на розгляд суду за місцем проживання (земський, гродський, полковий суди і т.п.). Коли ж виникав

спір за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справа розглядалась у ГVK або генеральному суді [119].

В “Правах, по котрым судится малороссийский народ” статус залежних селян зображено таким чином. “Піддані” зобов’язувалися своєму володільцю “надлежащее послушание и повинность отдавать всегда должны”. Влади можновладців над посполитими ніхто “унимать и от надлежащего им послушания” звільняти не мав права. За непослух або непокірність державцю дозволялося карати селян на свій власний розсуд, а за кримінальний злочин віддавали під суд місцевої влади [120]. Без дозволу володільця заборонялося притягати його підданих у “наряды” та “приватную работу”. Той, хто порушував цю постанову, повинен був через суд сплатити 24 крб. штрафу і, крім того, “возместить убытки” в подвійному розмірі [121]. Заборонялося також будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, “покамест они будут жить под владелцем” [122].

Коли залежний селянин одружувався на жінці з козацького стану чи козак на селянці, тоді вони не мали права одержувати нерухоме майно жінки. Угіддя мали залишатися у володінні людини “воинского (тобто козацького. — О. Г.) звання” [123].

Заможні міщани могли обиратися на посади в магістрат або ратушу. “Права...” вказували, що в чинювники “избираться должны из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных и где могут быть ученых, законорожденных, в правах искусных, не младших от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатых котории общество утесняют обикли, и не весьма скудных, котории ради скудности служат паче, а не судить способны, но средних и нелакомых, ни лихваров, не прелюбодеев, не иноверных и не иностранных, но тубилцов, со всем достойных и ни в чем не подозрительных, избрание ж то должно быть в обикновенное время при собрании всех мещан, також цехових людей и всего посполства волними их голосами” [124].

Отже, незважаючи на те, що царський уряд не санкціонував звід законів, в ньому все ж таки значною мірою знайшли відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи які виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення. В “Правах...” найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного

узаконення яких так наполегливо йшли козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть.

ВИСНОВКИ

Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі середини XVII ст. внесла кардинальні зміни в суспільне життя України і, зокрема, скасувала попередні кріпосницькі відносини. У свідомості українців відбулася певна трансформація понять “справедливість”, “моральність”, “добро”, “зло” і т. д. Прикладами для наслідування поспільством надовго стали сміливі вчинки воїнів, які роками здобували соціальну й національну незалежність у боротьбі з місцевими державцями чи польськими магнатами. Очевидно, тому деяка жорстокість правових норм того періоду (особливо на Січі) в цілому не відлякувала людей. Навпаки, вона ставала характерною щодо злочинців і зрадників у більшості регіонів Української держави.

Еволюція соціальних відносин протягом другої половини XVII—XVIII ст. поступово змінювала і норми поведінки. Дедалі частіше елітою порушувалися законодавчо незатверджені права селян, міщан, рядових козаків і навіть цілих громад. При цьому помітнішим ставало поступове звуження рамок дії звичаєвого права у зв'язку з “витісненням” його писаними законами, конкретно російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського законодавства (Правобережжя). Разом з тим воно залежало і від функціонування своєрідного козацького самоуправління, яке при розгляді різних справ часто-густо покладалося на вироблені “традиції”. Норми звичаєвого права, як свідчать документальні матеріали, в досліджувану добу охоплювали практично всі прошарки людності й проникали в найвищі сфери тогочасного буття.

Також слід констатувати: в ході Визвольної війни гетьманський уряд на території новоствореної національної держави формально не відмінив попередні писані нормативні акти права: Литовський Статут, “Саксонське зеркало”, “Порядок”, так звані кормчі (церковні) книги і т. п. Із середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) в судових процесах на них продовжували покликатися або ж безпосередньо брали до уваги їх положення. При цьому спостерігалась явна довільність у тлумаченні юридичних норм, підміна одних іншими при схожих випадках, що нерідко залежало не тільки від професійної компетенції суддів, а й від їх особистого бажання. Проте названі кодекси, незважаючи ні на які суб'єктивні фактори, з часом утвердились

у судовій практиці України і вже в XVII ст. здебільшого визнавались обов'язковими. Одним з найголовніших джерел права, без сумніву, був Литовський Статут, а саме його редакція 1588 р., як найбільш досконалий з правницького боку і технічно відпрацьований. Проте варто наголосити на "спадкоємності" його трьох редакцій (попередні — 1529 і 1566 рр.). Литовський Статут мав неадекватне значення для жителів різних регіонів України. Він ширше застосовувався на Правобережжі, Гетьманщині, значно менше — на Слобожанщині. В межах Української держави нова генерація "панства" прямо виводила з нього власні права та привілеї, відстоюючи їх "природність" і "звичність" (давність).

Досить часто в українському судочинстві застосовувалися положення магдебурзького права. Його основними "носіями", як і в попередній період, залишалися міста. Правда, необхідно відзначити той факт, що магдебургія за своєю формою і змістом на Лівобережжі й Правобережжі (під впливом специфічних місцевих умов) відрізнялася від її функціонування в країнах Західної Європи. Причому в судовій практиці України використовували не оригінали німецьких збірок права, а здебільшого їх переробки в перекладах польською мовою чи латиною. На Слобожанщині неабиякий постійний тиск російського законодавства звів до мінімуму застосування магдебурзького права. На кінець XVIII ст. воно взагалі втратило на українських землях своє значення.

Весь хід суспільно-політичного та економічного розвитку одного з найбільших регіонів України, що обіймала Гетьманщина, привів до необхідності вироблення та кодифікації тут власного права. Цього прагнула і панівна верхівка — старшина, вище православне духовенство, шляхта. У зв'язку з цим у першій половині XVIII ст. були вироблені "Права, по которым судится малороссийский народ" — оригінальна пам'ятка правової думки українців. Збірник норм права зафіксував існуючу тоді розстановку політичних сил у регіоні, передбачав затвердження кріпосницьких відносин, що практично вже складалися. Однак в кінцевому результаті, не задовольнивши великодержавницькі інтереси царату, він так і не був санкціонований.

Отже, опинившись під "важкою" короною російської монархії й поступово втративши свою державність, українці ще дуже довго не мали можливості жити за власними національними законами.

1. ЦНБ АН України. ВР.—Ф.1.—№ 57957.—Арк.1; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720—К., 1848.—Т.1.—С.184 (далі—Величко Самоил. Летопись); Полное собрание законов Российской империи—1-е изд.—СПб., 1830.—Т.1.—№№ 119, 262, 376), далі—ПСЗ.
2. *Величко Самоил.* Указ. соч.—С.177.
3. ЦДІА України, ф.1913, оп.1, спр.16, арк.1—1 зв.
4. *Кистяковский А.Ф.* Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ // Права, по которым судится малороссийский народ...—К., 1879.—С.5—6.
5. *Слабченко М.Е.* Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII столетиях.—Харьков, 1925.—Т.4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII вв.—С.3.
6. ЦДІА України, ф.51, оп.3, спр.626, арк.21, 25.
7. *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк.—Одесса, 1909.—С.293 і далі.
8. *Слабченко М.Е.* Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.—Одесса, 1911.—С.53.
9. Див: *Левинський Орест.* По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку.—Харкі, б.р.—252 с.
10. *Величко Самоил.* Летопись.—Т.1.—С.21.
11. *Яворницький Д.* Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края.—Спб., 1889.—С.31.
12. ЦДІА України, ф.51, оп.3, спр.644, арк.3; спр.798, арк.4; спр.814, арк.5, 15; спр.981, арк.10 зв.
13. Акты ЮЗР.—Т.11.—С.764, 765.
14. ДБ Росії. ВР, ф.159, № 20 (24), арк.1—1 зв.
15. Там само, № 643 (732), арк.1—4.
16. История государства и права Украинской ССР.—Т.1.—С.164
17. *Месяц В.Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века.—К., 1963 (ВИНИТИ.—М., 1964).—С.120.
18. Права, по которым судится малороссийский народ.—Гл. VI, арт. 3, п. 1; Гл. VII, арт. 1, п. 3; арт. 4, 5.
19. Цит. за: *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України.—К., 1968.—С.29.
20. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, 1786 года.—Чернигов, 1902.
21. *Яворницький Д.І.* Як жило славне Запорозьке низове військо.—Катеринослав, 1914.—С.19—20.
22. ЦДІА України, ф.59, оп.1, спр.1548, арк.1—9 зв.
23. *Скальковский А.А.* История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского.—Одесса, 1846.—Ч.1.—С.201.

24. *Модзалевский В.* Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. (1664—1671). — Чернигов, 1912. — С. 34.
25. *Пашиук А. Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). — Львів, 1967. — С. 80.
26. *Модзалевский В.* Указ. соч. — С. 10.
27. Цит. за: *Дядищенко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 314.
28. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 598. — Арк. 26—30 зв.
29. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. — К., 1902. — Т. 1. А — Д. — С. 6, 7, 50, 304—306 та ін.
30. ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 122, арк. 1—4.
31. ЦДАДА Росії, ф. 13, оп. 1, спр. 23, арк. 1 зв.
32. ЦДІА України, ф. 64, оп. 1, спр. 169, арк. 2.
33. *Филимонов Е. С.* Материалы по вопросу об эволюции землевладения. — Пермь, 1895. — Вып. 2. Краткий исторический очерк малорусского землевладения. — С. 15.
34. *Луцицкий И. В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки. — 1882. — № 11. — С. 100, 101.
35. ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 7345, арк. 38 зв.
36. ЦНБ АН України. — ВР, ф. 2, №№ 27673—27677.
37. ЦДІА України, ф. 1632, оп. 1, спр. 114, арк. 62—63.
38. Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 97, арк. 35.
39. *Єфименко О. Я.* Історія України й її народа. — Харків, 1919. — С. 63.
40. *Месяц В. Д.* Указ. соч. — С. 118—119.
41. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. — С. 31.
42. ПСЗ. — Т. 8. — № 5324. — С. 82.
43. Див.: *Черкаський І. Ю.* Устрій та поступок правий козацьких судів на Гетьманщині: Тези // Праці для ввучування історії західноруського та українського права. — К., 1929. — Вып. 6. — С. 456.
44. Див.: *Теличенко И.* Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киевская старина. — 1888. — № 9. — С. 417.
45. ЦДІА України, ф. 59, спр. 7014, арк. 27—44.
46. Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 11036, арк. 48.
47. Там само, арк. 48 зв.
48. *Лазаревский А.* Универсал гетмана Скоропадского о переводе "книг правных" на малорусский язык // Киевская старина. — 1887. — № 4. — С. 788—789.
49. Див.: *Кремко И.* О характере языковой нормы Статута Великого княжества Литовского 1588 г. // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. — Вильнюс, 1989. — С. 204.

50. Див: *Назарюк В.Д.* О первом переводе текстов Литовского Статута 1588 г. в России // Третий Литовский Статут 1588 года... — С. 230—240; *Дубошис А.* Исследования экземпляров Третьего Литовского Статута (от С.Б.Линде до наших дней) // Там само. — С. 241—248.
51. *Перамент М.Я., Нольде А.Э.* Обзорение исторических сведений о составлении свода местных законов Западных губерний. — СПб., 1910. — С. 60—61; *Италицкий С.* К истории литовского права после Третьего Статута. — СПб., 1893. — С. 7 і далі.
52. ЦДА України, ф. 2227, оп. 1, спр. 86, арк. 1.
53. *Чехович В.А., Усенко И.Б.* Роль III Литовского Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины // Третий Литовский Статут 1588 года... — С. 99—100.
54. ЦДА України, ф. 59, оп. 1, спр. 52, арк. 1—4.
55. Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 633, арк. 13—14; спр. 1153, арк. 2, зв. 5; спр. 1174, арк. 25, 57, 70; спр. 1381, арк. 48.
56. *Месяц В.Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. — С. 106—107.
57. ЦДА України, ф. 128, оп. 1, спр. 172, арк. 1; ф. 223, серія Б, оп. 1, спр. 322, арк. 1—2; ф. 1725, оп. 1, спр. 1024, арк. 65.
58. ЦДА України, ф. 51, оп. 1, спр. 374, арк. 1.
59. *Стороженко Н.В.* Граф Кирилл Григоревич Разумовский в роли челобитчика в Сенат // Киевская старина. — 1892. — № 2 — С. 361—367. (Документы, известия и заметки); *Барвинский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 93.
60. Оpubліковано в кн: Матеріали до історії українського права. — К., 1929. — Т. 1. — С. 83—147.
61. За Литовським Статутом 1588 р. під "посагом" розуміли рухоме й нерухоме майно, яке переходило після весілля за дівкою в будинок чоловіка; "вено" — майно того, хто одружувався; "привенок" — вартість п'яти "посагових" речей, "прибавленная сверх цены настоящей".
62. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским российским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. — СПб., 1876. — Т. 5. — С. 116, 119; *Чубинский П.П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий по гражданскому праву в Малороссии. — СПб., 1869.
63. *Павук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. — С. 76, 77.
64. *Мірза-Авак'яниц Н.* Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. — Вип. 2. Норми права та типи злочинців у судовій практиці // Наук. зап. наук.-дослідної катедри історії укр. ліської культури. — Харків, 1928. — № 5. — С. 64.
55. *Петрохаський М.* Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляд, розвідки, матеріали // ВУАН. Збірник іст.-філол. відділу. — № 95: Записки Укр. наук. т-ва. — Т. 23. — К., 1928. — С. 303.

66. *Месяц В.* Указ. соч. — С. 183.
67. *Федоренко Павло.* Грабіж у побуті і праві Гетьманщини // Студії з історії України Наук.-дослідної катедри історії України в Києві. К., 1930. — Т. 3. — С. 40, 41.
68. ЦДІА України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 6317, 6322.
69. *Черкаський І.* Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині. — С. 456.
70. *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в. — Львів, 1904. — Ч. 2; *Багалій Д.* Судьба магистратского самоуправлення в малоросійських городах XVII—XVIII вв. // Сб. статей в честь Матвея Кузьмича Любавского. — Пгр., 1917; *Владимирський-Буданов М.* Німецьке право в Польщі й Литві. — Львів, 1903—1904. — В 2-х ч.
71. *Теличенко І.* Очерк кодифікації малоросійського права до введення свода законів // Киевская старина. — 1888. — № 9. — С. 456—457; *Кистяковський А. Ф.* Очерк исторических сведений о своде законов. С. 67—77.
72. *Василенко М.* Матеріали до історії українського права (ВУАН. 36. соціал.-екон. відділу. — № 11). — К., 1929. — Т. 1. — С. 197—242, 243—259.
73. ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 6, арк. 1—2; ф. 59, оп. 1, спр. 375, арк. 14.
74. *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494—1835 рр. // Український археографічний збірник (ВУАН. 36. іст.-філол. відділу. — № 43). К., 1926. — Т. 1. — С. 24.
75. Там само. — С. 37.
76. ЦНБ АН України. ВР. — Ф. 1. — № 54485. — Арк. 2—7.
77. *Теличенко І.* Указ. соч. // Киевская старина. — 1888. — № 10. — С. 52.
78. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 20 і далі.
79. Акты ЮЗР. — Т. 1. — С. 492, 652—656; Т. 13. — С. 89.
80. Див: Російське законодавство X—XX століть: в 9-ти т. — М., 1985. — Т. 3. Акты Земских соборов. — С. 83—257.
81. *Софроненко К.* Соборное уложение 1649 года — кодекс русского феодального права. — М., 1958. — С. 26.
82. ПСЗ. — Т. 18. — С. 336; *Литвищенко М. А.* Джерела історії України XVIII ст. — Харків, 1970. — С. 19.
83. ПСЗ. — Т. 5. — С. 50.
84. Там само. — С. 150.
85. Цит. за: *Барвінський В. А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — С. 239.
86. ПСЗ. — Т. 9. — С. 809—810.
87. *Гуржій І. О.* Повстання селян в Турбазях (1789—1793). — К., 1950. — С. 38.
88. ПСЗ. — Т. 16. — С. 454.
89. ПСЗ. — Т. 21. — С. 908.
90. ЦДІА України, ф. 56, оп. 3, спр. 3591. — Арк. 66.

91. *Теличенко И.* Указ. соч. // Киевская старина. — 1888. — № 9. — С. 418; Памятники русского права. — М., 1962. — Вып. 3. — С. 632—636.
92. ПСЗ. — Т. 8. — № 5324.
93. Матеріали до історії українського права. — Т. 1. — С. 19.
94. ЦНБ АН України. — ВР, ф. 8, № 1748 (118), арк. 1.
95. ПСЗ. — Т. 22. — С. 344—385.
96. ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 976, арк. 2.
97. Там само, спр. 489 (т. 3), арк. 8—13.
98. Там само, спр. 1176, арк. 1—2.
99. Права, по которым судится малороссийский народ. — Гл. IV, арт. 3, п. 3.
100. Там само. — Гл. IV, арт. 5.
101. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 24, 25, 57.
102. Права. — Гл. IV, арт. 3, п. 1.
103. Там само. — Арт. 9, п. 1.
104. Там само. — Арт. 6, п. 2.
105. Там само. — Арт. 1, п. 1.
106. Там само. — Арт. 10.
107. Там само. — Арт. 1, п. 3.
108. Там само. — Гл. IV, арт. 14, п. 1.
109. Там само. — Арт. 1, п. 1.
110. Там само. — Гл. V, арт. 1, п. 3.
111. Там само. — Гл. IV, арт. 2.
112. Там само. — Арт. 8, п. 1.
113. Там само. — Арт. 8, п. 3.
114. Там само. — Арт. 7; гл. X, арт. 22, п. 1, 2.
115. Там само. — С. 834—835 (прибавление № 1, п. 4).
116. Там само. — Гл. VI, арт. 3, п. 1.
117. Там само. — Гл. IV, арт. 14, п. 1, 2.
118. Там само. — Гл. VI, арт. 1, п. 1.
119. Там само. — Арт. 2, п. 1.
120. Там само. — Гл. IV, арт. 8, п. 3.
121. Там само. — Арт. 9, п. 1.
122. Там само. — Арт. 9, п. 1.
123. Там само. — Арт. 9, п. 3.
124. Там само. — Гл. XXVI, арт. 1, п. 1.

ЗМІСТ

§ 1. Суспільна значимість і етична цінність права (Замість передмови)	3
§ 2. Місце звичаїв у судочинстві	9
§ 3. Чинність дії Литовських Статутів, магдебурзького права та юридичних норм Польщі	19
§ 4. Поширення російського права і законодавча діяльність національних органів влади	32
§ 5. «Права, по котрым судится малороссийский народ» — видатна пам'ятка суспільної та правової думки .	36
Висновки	41

Підписано до друку 01.12.93 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 2,79 Обл. вид. арк. 3,0

Тираж 500. Зам. 235 1994 р. Ціна договірна

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України

Київ-1, Грушевського, 4

